

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.4-1.8>

БАКУМОВ О.С.

**МОДЕЛІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ
В СУЧАСНИХ КОНСТИТУЦІЯХ: ЄДНІСТЬ У БАГАТОМАНІТНОСТІ**

У статті показано моделі юридичної відповідальності держави в сучасних конституціях різних країн світу. Доведено, що конституційне регулювання сприйняло плюралістичну, а не моністичну концепцію юридичної відповідальності держави, себто воно безпосередньо вказує на певне, об'єктивно існуюче, видове розмаїття юридичної відповідальності держави. При цьому на конституційному рівні здебільшого фіксуються такі її різновиди, як власне конституційна (конституційно-правова), майнова (цивільно-правова) та міжнародна (міжнародно-правова). Конституційне закріплення цих (усіх або окремих із названих) означених видів юридичної відповідальності держави не відзначається одноманітністю і, зазвичай, обмежується вказівкою на види самої відповідальності держави або на окремі різновиди деліктів, суб'єктом відповідальності за які є держава. Наголошено на значимості виокремлення критеріїв конституційно-правового розвитку та традицій, що більшою мірою відображають динаміку інституціалізації на конституційному рівні відповідних моделей юридичної відповідальності держави, дає змогу відзначити нерівномірність розвитку окремих країн та виокремити ті провідні тенденції, що позначають особливості еволюції та ресурси розвитку означених моделей. З'ясовано, що конституційна модель юридичної відповідальності держави, з одного боку, вбирає в себе найсуттєвіші риси конституційної моделі держави як такої, а з іншого – охоплює елементи конституційної моделі юридичної відповідальності, стаючи, образно кажучи, «точкою перетину» цих двох моделей і відображаючи найсуттєвіші риси відповідного конституційного інституту. Зроблено висновок, що конституційне регулювання вказує на поступову деталізацію обсягу як негативної, так і позитивної юридичної відповідальності держави. В останньому варіанті вона тісно поєднується з каталогом позитивних зобов'язань держави, які дедалі більше узалежнюються від каталогу конституційних прав і свобод людини і громадянина. У цьому сенсі можна простежити певну діалектичну єдність згаданого каталогу та обсягу позитивної юридичної відповідальності держави, що конституціалізовані. При цьому найбільшою деталізацією позитивної юридичної відповідальності відзначаються, зокрема, конституції, які прийняті на початку ХХІ століття.

Ключові слова: юридична відповідальність держави, відшкодування, збитків, міжнародний правопорядок, конституціоналізація прав людини, демократичні стандарти прав людини, повноваження публічної влади, правове регулювання.

The article shows models of legal responsibility of the state in modern constitutions of different countries of the world. It has been argued that constitutional regulation has adopted a pluralistic, rather than monistic, concept of the state's legal responsibility, that is, it directly points to a certain, objectively existing, variety of state legal responsibility. At the same time, at the constitutional level, its varieties, such as constitutional

(constitutional-legal), property (civil-legal) and international (international-legal), are mostly recorded. The constitutional fixing of these (all or some of these) designated types of state legal liability is not monotonous and is usually limited to an indication of the state's own liability or of certain types of torts subject to state liability. The importance of distinguishing the criteria of constitutional and legal development and traditions, which more closely reflect the dynamics of institutionalization at the constitutional level of relevant models of legal responsibility of the state, makes it possible to note the uneven development of individual countries and to identify those leading tendencies that characterize the evolution of features of evolution. It has been found that the constitutional model of legal responsibility of the state, on the one hand, incorporates the most essential features of the constitutional model of the state as such, and, on the other, covers the elements of the constitutional model of legal responsibility, becoming, figuratively speaking, the "point of intersection" of these two models and reflecting the essential features of the respective constitutional institute. It is concluded that the constitutional regulation indicates a gradual detailing of both the negative and positive legal responsibility of the state. In the latter, it is closely aligned with the catalog of positive obligations of the state, which are increasingly dependent on the catalog of constitutional rights and freedoms of man and citizen. In this sense, it is possible to trace some dialectical unity of the aforementioned catalog and the volume of positive legal responsibility of the constitutionalized state. At the same time, the greatest detail of positive legal responsibility is noted, in particular, the constitutions adopted at the beginning of the 21st century.

Key words: *legal liability of the state, recovery of losses, international legal order, constitutionalization of human rights, democratic standards of human rights, powers of public authority, legal regulation.*

Вступ. Як відомо, «в підтримуванні стану правопорядку, гарантованості його конституціоналізації важливе значення має юридична відповідальність суб'єктів права, через яку забезпечується дієвість конституційно-правових норм, підвищується їх ефективність, а також вплив конституційного законодавства на галузеві норми права» [1, с. 19]. З огляду на ключову роль, що її об'єктивно відіграє сучасна держава в забезпеченні правопорядку, прав і свобод людини і громадянина, особливо пильна увага юристів-теоретиків, конституціоналістів, а також практичних працівників зосереджується довкола проблематики юридичної відповідальності держави.

Якщо ж розглядати юридичну відповідальність держави як імператив цивілізаційного розвитку сучасної глобалізованої цивілізації, то чи не найяскравіше тенденція утвердження і розвитку цього правового інституту проявляється під час компаративному конституційно-правового аналізу змісту відповідних положень основних законів різних держав. Адже зазвичай у силу свого призначення саме в конституційних текстах інсталюються найбільш суттєві елементи правового регулювання юридичної відповідальності як комплексного правового інституту та, власне, специфікується юридична відповідальність держави як порівняно новий конституційно-правовий інститут, властивий державам, які обрали парадигму демократичного розвитку.

Стан наукового дослідження. У сучасній юридичній науці конституційні аспекти юридичної відповідальності держави досліджували такі вітчизняні та зарубіжні вчені-конституціоналісти, адміністративісти та теоретики права, як Дж. Алдер [2], І. Андрєєва [3], Л. Антонова [4], Ж. Ведель [5], Д. Дженс [6], Б. Ебзєєв [7], І. Лоулєнд [8], Ле Сур [9], Т. Хартлі [10], В. Хейн [11], В. Чиркін [12] та ін. У цих дослідженнях відзначається, зокрема, зростаюча роль юридичної відповідальності держави в умовах формування і розвитку правової демократичної держави та громадянського суспільства. Наголошується на пов'язаності юридичної відповідальності держави із процесом «конституціоналізації» прав людини та необхідності, у зв'язку із цим, в існуванні чітких критеріїв розмежування видів відповідальності держави. Відповідно, виокремлення певних конституційних моделей юридичної відповідальності держави ґрунтується на концепції конституціоналізації, яка «виступає одночасно вектором і показником конституційної законності, зумовлює зрозумілість та чіткість параметрів взаємної відповідальності держави та людини, держави та громадянського суспільства» [1, с. 18]. Широко обговорюється вплив на означені процеси з боку міжнародного правопорядку, а так само тенденцій глобалізації та міждержавної інтеграції [13]. Наголошується й на тому, що конституційне закріплення принципу юридичної відповідальності держави, поряд із його «процедуризацією», посиленням міжнародно-правової складової,

конкретизацією в галузевому законодавстві та реалізацією в поточній політико-правовій практиці, виступають важливими інструментами обмеження сваволі в діяльності публічної влади [14].

Слід також наголосити на важливому внеску юридичної доктрини на формування і розвиток конституційних моделей юридичної відповідальності держави. Зокрема, основні положення такої відповідальності, що розвивалися як антитеза ідеям повного імунітету держави від відповідальності перед особою та суспільством, ґрунтувалися на ідеях Р. Ієринґа про самообмеження влади правом [15, с. 538] та тезах Г. Єллінека щодо пов'язаності держави власним правом [16, с. 347–349]. Нарешті, важливою для нашого дискурсу стала поступова відмова юридичної науки від одностороннього сприйняття юридичної відповідальності держави як винятково приватноправової та утвердження елементів публічно-правового підходу. Саме в розрізі такого підходу стало можливим обґрунтування та поширення конституціоналізації юридичної відповідальності держави як прояву визнання її «провини» за встановлення авторитарних і тоталітарних режимів у різних державах світу. Не заперечуючи нетотожності умов запровадження конституційних моделей такої відповідальності, все ж маємо звернути увагу на загальний тренд розвитку відповідних правових масивів: від невизнання держави суб'єктом юридичної відповідальності до визнання її таким суб'єктом на конституційному рівні. У такий спосіб конституційно була підтверджена слушність юридичного визнання рівнопорядковості держави як «юридичного союзу народу» та особистості як наріжного орієнтиру правової системи (на противагу знеособленим підходам до тлумачення сутності останньої), в основу якого був покладений людиноцентризм, а не етатизм. Конституціоналізація юридичної відповідальності держави стала також нормативним визнанням певної деєтатизації та аксіологізації феномену юридичної відповідальності взагалі: відтепер, коли суб'єктом такої відповідальності на конституційному рівні була визнана і держава, на зміну юридичної відповідальності особи перед державою приходить лише відповідальність особи перед законом.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі моделей юридичної відповідальності держави в сучасних конституціях світу.

Результати дослідження. Загалом, із певним ступенем умовності, можна виокремити дві основні парадигми, в яких осмислюється конституціоналізація юридичної відповідальності держави. Одна з них є людиноцентристською (властива переважно західноєвропейським та американським дослідникам) і ґрунтує свій дискурс на узалежненні феномену юридичної відповідальності держави від розвитку прав людини, їх конституційної інсталяції та реалізації на практиці (в тому числі через призму інтернаціонального правосуддя), що синтезує гуманітарно-правовий та нормативно-правовий виміри відповідальності держави. Натомість друга, яка властива переважно пострадянській правовій традиції, є більшою мірою етатоцентристською і ґрунтує свій дискурс на узалежненні конституційної моделі юридичної відповідальності держави від її інституційної спроможності. У цій парадигмі нормативно-правовий компонент домінує над гуманітарним і узалежнює його.

Конституціоналізація юридичної відповідальності держави, принаймні на рівні конституційно-правової доктрини в сучасній Україні, сприймається в межах цих двох концептів із поступовим переважанням першої. Натомість збереження в юридичному дискурсі присутності другої парадигми є певною «даниною» правовій традиції, яку українська юриспруденція ще не полишила. Зрештою, саме домінування людиноцентристської парадигми у правовій політиці має стати справді реальним та дієвим «імпульсом до посилення відповідальності держави перед особою» [1, с. 23].

В основі виокремлення конституційних моделей відповідальності держави лежить теоретичне моделювання, що відображає загальну тенденцію юридичної науки до вироблення на основі отриманих емпіричних даних певних узагальнених за базовими показниками теоретичних «зрізів» правової реальності, «що дає можливість оцінити багатомірність системи права, глибину її змістовного потенціалу» [17, с. 8].

Під конституціоналізацію моделюю в юридичній науці взагалі прийнято вважати «явище, що виникає на певному етапі розвитку людства (а не якоїсь окремої країни, хоча вона і може виникати і зазвичай виникає в окремій країні (народ якої творці конституції виявили, відкрили, вловили «виклики» суспільного розвитку), поширюючись потім на інші країни. Конституційна модель характеризує певний соціально-політичний підхід до об'єкта, змісту та способів конституційного регулювання суспільних відносин, до використання в цих цілях тих чи інших конституційно-правових інститутів» [18, с. 16].

Безумовно, конституційна модель юридичної відповідальності держави, з одного боку, вибирає в себе найсуттєвіші риси конституційної моделі держави як такої, а з іншого – охоплює

елементи конституційної моделі юридичної відповідальності, стаючи, образно кажучи, «точкою перетину» цих двох моделей (держави та юридичної відповідальності) і відображаючи найсуттєвіші риси відповідного конституційного інституту. Грунтуючись на постулатах загальної теорії права про юридичну відповідальність і її загальні ознаки, така модель все ж, на нашу думку, не може бути зведена до суб'єктного інваріанту згаданої відповідальності, а являє собою ширше явище, що, зокрема, відображає специфіку взаємовідносин між державою та особою в конституційній площині.

Звісно, можливими є різні наукові підходи до класифікації моделей конституційного закріплення юридичної відповідальності держави, заснованих на різних критеріях. На наш погляд, об'єктивність класифікації таких моделей повинна спиратися на поєднання системи відповідних об'єктивно існуючих параметрів, які опосередковують панорамне, багатовимірне бачення означеного феномену і дають змогу простежити всі найбільш суттєві прояви такого феномену у конституційній «матерії».

З огляду на те, що конституційне моделювання та класифікація конституційних моделей юридичної відповідальності держави є новим напрямом наукового пошуку, де ґрунтовні розробки поки що відсутні, спробуємо окреслити авторський підхід дослідження цих питань, спираючись на наявні в конституційно-правовій науці напрацювання суміжних проблем.

Так, певною евристичною цінністю для нашого дослідження відзначається підхід, запропонований у вітчизняній конституційно-правовій науці О.П. Черновол, яка пропонує розрізняти модель конституційного та модель галузевого закріплення обов'язків людини і громадянина, а також – диференціацію моделей залежно від специфіки правової сім'ї, у межах якої відбувається закріплення та реалізації означеного каталогу суб'єктних обов'язків [19, с. 88–90]. У розрізі динамічного розвитку конституційних моделей (Х.В. Приходько) доречною видається ідея врахування нерівномірності та стадіальної відмінності закріплення тих чи інших конституційних моделей. На основі поєднання формаційного та цивілізаційного підходів у сфері конституційного регулювання прав людини В.Є. Чиркін виокремив моделі мусульманську, ліберально-капіталістичну та тоталітарно-соціалістичну [20]. На наш погляд, останній критерій не є релевантним нашому ракурсові дослідження, оскільки він зводить диференціацію моделей юридичної відповідальності держави в розрізі співвідношення із конституційним закріпленням прав людини до двох інваріантів: мусульмансько-традиціоналістського та соціально-капіталістичного, залишаючи «за дужками» тоталітарно-соціалістичну модель, оскільки остання по суті мінімізує юридичну відповідальність держави як цінність, нівелює відповідний конституційний інститут та перетворює його на декоративний і фіктивний у строгому юридичному сенсі.

Із цього погляду значимим є виокремлення критеріїв конституційно-правового розвитку та традицій, що більшою мірою відображають динаміку інституціалізації на конституційному рівні відповідних моделей юридичної відповідальності держави, дає змогу відзначити нерівномірність розвитку окремих країн та виокремити ті провідні тенденції, що позначають особливості еволюції та ресурси розвитку означених моделей. По-друге, з урахування зроблених у конституційно-правовій науці висновків щодо «розщеплення» юридичної (конституційно-правової) відповідальності на позитивну та негативну [21] значимим у сенсі нашого дослідження критерієм є співвідношення між позитивною та негативною інваріантами юридичної відповідальності держави [22, с. 8–9], що по-різному позначається на конституційному вимірі закріплення цієї відповідальності, з урахуванням специфіки правосуб'єктності держави, поєднання в ній внутрішнього та інтернаціонального вимірів (поєднання суто національних видів юридичної відповідальності з міжнародно-правовою відповідальністю держави, що набуває втілення в конституційній площині).

Нарешті, вагомим у теоретичному та в прикладному аспектах видається також критерій обсягу правового регулювання та своєрідності конкретних норм, що на конституційному рівні окреслюють окремі найбільш істотні елементи відповідного конституційно-правового інституту (підстави відповідальності, її види, порядок застосування, інстанції відповідальності, юридичні наслідки реалізації такої відповідальності, її співвідношення із відповідальністю конституційних органів держави тощо). З огляду на такі міркування спробуємо виокремити конкретні конституційні моделі юридичної відповідальності держави та, принаймні у найзагальніших рисах, проаналізувати їх базові характеристики.

Перший критерій – залежно від реалізації державами певних демократичних стандартів прав людини та втілення в конституційну матерію концепту відповідального правління (від більш до менш послідовних, від традиціоналістичних до новаторських, від сталих до змінюваних тощо). Отже, можемо виділити:

1) конституційні моделі, що базуються на сталих демократичних традиціях і відзначаються найбільш ґрунтовною і послідовною реалізацією ключових демократичних стандартів у галузі юридичної відповідальності держави, незважаючи на дещо різний ступінь конституційної інсталяції феномену юридичної відповідальності держави, зокрема залежно від наявності/відсутності систематизованої конституції та обсягу конституційного регулювання прав людини і взаємовідносин людини з органами публічної влади (Великобританія, США, Франція, ФРН, Швейцарія, скандинавські країни);

2) перехідні конституційні моделі, що відображають нестійкість конституційної інституціалізації юридичної відповідальності держави з огляду на відсутність юридичного континуїтету у цій сфері конституційного розвитку і відображають незавершеність (триваючий процес) реформування державного апарату в напрямі підвищення його відповідальності, зокрема з урахуванням необхідності імплементації більш передових (здебільшого, західноєвропейських) моделей (Естонія, Латвія, Литва, ПАР, Польща);

3) перехідні моделі конституційного закріплення юридичної відповідальності держави, переважно центрально- та східноєвропейського регіонів, що орієнтуються на розвинуті конституційні моделі, втілені в західноєвропейських країнах, проте не мають завершеної конституційної інституціалізації юридичної відповідальності держави та характеризуються нестабільністю відповідного конституційного регулювання (Грузія, Молдова, Угорщина);

4) частково-традиціоналістські моделі, конституційне закріплення юридичної відповідальності держави в яких тяжіє більшою мірою до національних традицій і лише частково сполучаються із західноєвропейськими трендами розвитку (відповідно до парадигми часткової конституційної вестернізації) у відповідній сфері конституційно-правових відносин (Алжир, Бангладеш, Венесуела, Гватемала, Марокко, Судан, Таїланд, Туреччина).

Відтак своєрідність конституційного закріплення юридичної відповідальності держави може аналізуватися крізь призму конституцій країн так званого «старого світу» (або країн зі «сталою демократією»), країн «перехідної (неусталеної, нестабільної) демократії», а також країн, що демонструють переважно незахідні моделі конституційного закріплення юридичної відповідальності держави. Щоправда, в конституційно-правовій науці можна зустріти і деякі інші (зокрема, більш деталізовані) класифікації конституційних моделей «перехідного» характеру, з урахуванням критерію забезпечення прав людини у взаємовідносинах із державою, а відтак і в розрізі юридичної відповідальності останньої [23, с. 60–63]. Утім, і такий аналіз, як видається, дає лише найзагальніше – переважно загальноцивілізаційне – уявлення щодо специфіки власне конституційного закріплення юридичної відповідальності в межах певних груп держав залежно від парадигми їх цивілізаційного вибору і розвитку, а тому, природно, потребує суттєвої наукової деталізації.

Другий критерій – за способом конституційної фіксації юридичної відповідальності держав: негативний, позитивний та змішаний (комбінований). Такі способи ми виокремлюємо на підставі тлумачення змісту і спрямованості відповідних конституційних норм, що можуть мати дещо відмінні вектори свого спрямування. Більше того, як показує аналіз змісту новітніх конституцій, дедалі більшою стає вага норм позитивної юридичної відповідальності держави, що розвиваються, під впливом концепції позитивних зобов'язань держави (notion of positive obligation) та практики ЄСПЛ [24]. У такому сенсі не є властивою для всіх країн тенденція щодо пріоритетного значення саме негативної юридичної відповідальності держави, на чому продовжують наполягати деякі зарубіжні фахівці [25].

У контексті позитивної юридичної відповідальності держави можна, очевидно, твердити про конституційне закріплення неоднакового (більш або менш) широкого обсягу позитивних зобов'язань держави, що «відповідає її пріоритетам, ресурсам і суспільному консенсусу стосовно складних питань моралі та соціально-технічного розвитку» [26, с. 114], а відтак виокремлювати різні конституційні моделі позитивної юридичної відповідальності держави (більш чи менш деталізовані). Зокрема, низка зарубіжних учених (Б. Конфорті, Л. Лаврісен, М. Е. Феррер та ін.) пропонують розглядати моделі позитивної юридичної відповідальності держави в контексті характеру та масштабів існуючих загроз правам людини, а також міри, до якої держава або її агенти можуть вважатися відповідальними за нестачу певних соціальних благ [24, с. 123].

Нарешті, при змішаному (комбінованому) способі конституційна регламентація поєднує елементи двох вищеозначених підходів. Зокрема, у сучасному світі більшість конституцій ґрунтуються на більш чи менш вираженому комбінуванні позитивної та негативної відповідальності держави перед особою та суспільством. Так, відповідно до ст. 3 Конституції Італії, обов'язок

Республіки – усувати перешкоди економічного і соціального характеру, які, обмежуючи свободу і рівність громадян, перешкоджають розвитку особи і участі усіх тих, хто працює, в політичній, економічній і соціальній організації країни. Згідно зі ст. 28 цієї Конституції державні посадові і службові особи і службовці публічних організацій відповідають згідно із кримінальними, цивільними і адміністративними законами за діяння, внаслідок яких порушено права особи. У таких випадках цивільну відповідальність несуть також держава і відповідні публічні організації. Публічні служби організовані відповідно до закону з метою забезпечити неупередженість в адмініструванні і його дієвість. У положеннях про різні публічні служби визначаються сфера їх компетенції, функції і відповідальність посадових осіб [27].

У конституціях більшості держав Латинської Америки також робиться наголос на визначенні основних напрямів державної політики і позитивних зобов'язаннях держави в різних сферах життя. Згідно зі ст.ст. 26–28, 62 Конституції Таїланду всі органи державної влади зобов'язані забезпечувати людську гідність, права і свободи людини; такі права і свободи є обов'язковими для органів державної влади при прийнятті, застосуванні і тлумаченні законів; особи, права яких порушені, можуть ініціювати захист у суді порушеного права, при цьому можуть подати позов безпосередньо до держави; особа має право на сприяння, допомогу держави у здійсненні своїх прав; особа має право контролювати і вимагати проведення перевірки виконання своїх обов'язків державними органами та їх посадовими особами [28].

Як показує аналіз, домінування негативного способу конституційного закріплення юридичної відповідальності держави було властиве переважно попереднім етапам конституційно-правового будівництва і втілене здебільшого в текстах конституцій, прийнятих до другої половини ХХ ст. Натомість із розширенням обсягу та деталізацією власне конституційного регулювання (особливо в контексті «соціалізації» держави та взяття державою на себе додаткових позитивних зобов'язань) відповідним конституційним текстам стали більшою мірою властиві різні комбінації двох «чистих» – негативного та позитивного – або ж переважання (як у випадку Таїланду) суто позитивного способу закріплення юридичної відповідальності держави, що найяскравіше простежується на прикладі новітніх основних законів, прийнятих і чинних натеper у різних країнах світу. На нашу думку, на вибір конкретних способів конституційного закріплення юридичної відповідальності держави та їх співвідношення суттєво впливають, зокрема, «історичні традиції, рівень розвитку юридичної науки, демократії, правової культури, менталітет народу, інші фактори політико-правового та соціально-психологічного характеру» [29, с. 197].

Третій критерій пов'язується з обсягом конституційного закріплення інституту юридичної відповідальності держави. На наш погляд, даний критерій дозволяє виокремити три основні моделі: 1) конституційну модель базового рівня; 2) фрагментовану конституційну модель; 3) деталізовану конституційну модель.

Відповідно, конституційним моделям базового рівня (закріплені в конституціях Анголи, Аргентини, Бангладеш, Беніну, Болгарії, Іспанії, Італії, Литви, Пакистану, Угорщини, Філіппін, Франції, ФРН, Швейцарії, Японії) кореспондують переважно такі риси: закріплення конституційного принципу юридичної відповідальності держави та/або публічних властей як універсальної конституційної відповідальності, поєднання відповідальності держави з іншими конституційними засадами функціонування демократичної правової держави, більш чи менш розгалужений конституційний каталог прав і свобод людини і громадянина, з яким суміщається юридична відповідальність держави на конституційному рівні.

Зокрема, в розрізі функціонування такої моделі згідно зі ст. 3 Конституції Литви встановлено, що повноваження влади обмежуються Конституцією; установи влади слугують людям [30].

У Конституції Угорщини закріплені положення, за якими кожен має право на відшкодування збитків, заподіяних офіційними органами у процесі незаконного виконання ними своїх обов'язків (ст. 24), а також право на оскарження судового, відомчого або іншого адміністративного рішення, яким ущемляються його права або законні інтереси (ст. 28) [31].

Відповідно до ч. 3 ст. 9 Конституції Іспанії [32] гарантується принцип законності та судової відповідальності за сваволу властей. Близькими до наведених конституційних положень Іспанії є і положення Конституції Швейцарської Конфедерації [33]. Зокрема, у ст. 5 Основного Закону Швейцарії зазначено, що державні дії повинні чинитися в публічних цілях і бути співрозмірними; державні органи повинні діяти добросовісно, а ст. 146 встановлює безпосередню юридичну відповідальність держави за шкоду, протиправно заподіяну його органами під час здійснення офіційної діяльності. Згідно зі ст. 20 Конституції ФРН законодавча влада пов'язана конституційним ладом, виконавча і судова – законом і правом; а відповідно до ст. 34 передбачається

відповідальність держави за порушення службових обов'язків державних службовців. Крім того, стосовно вимог компенсації збитків не виключена можливість звернення до суду на загальних підставах [34]. Конституцією Японії особі надається можливість вимагати в державі відшкодування збитків у разі їх заподіяння незаконними діями публічної посадової особи (ст. 17), а також у разі виправдання судом після арешту або затримання (ст. 40) [35].

Натомість фрагментованій конституційній моделі властиві переважно такі риси: закріплення конституційної відповідальності держави та публічних властей перед особою та суспільством, встановлення окремих видів такої відповідальності без їх суттєвої деталізації на конституційному рівні, поєднання відповідальності держави з більш чи менш деталізованим урегулюванням відповідальності вищих органів державної влади за свою діяльність (Гватемала, Польща, Україна, Чехія). Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 2 Конституції Чеської Республіки державна влада слугує всім громадянам і може здійснюватися тільки у випадках, межах і порядку, установлених законом [36]. До числа фрагментованих конституційних моделей юридичної відповідальності держави належить і польська модель, окреслена в Конституції Польщі [37]. Зокрема, відповідно до ст. 7 Конституції Польщі органи публічної влади діють на основі і в межах права. При цьому кожен має право подавати петиції, пропозиції і скарги в публічних або власних інтересах до органів публічної влади (ст. 63), має право на відшкодування шкоди, заподіяної неправомірними діями органу публічної влади, з гарантіями судового захисту порушених прав (ст. 77), оскарження судових і адміністративних рішень, винесених по першій інстанції (ст. 78), звернутися до Захисника громадянських прав із проханням надати допомогу в захисті своїх прав і свобод, порушених органами публічної влади (ст. 80). Встановлено також, що конституційну відповідальність за порушення конституції або закону у сфері виконання своїх обов'язків несуть вищі посадові особи держави (ст. 198).

На відміну від двох вище розглянутих моделей, деталізованій конституційній моделі юридичної відповідальності держави притаманний розширений формат власне конституційного регулювання підстав, порядку, санкцій у частині настання такої відповідальності. Зрозуміло, що така деталізація конституційного регулювання пов'язана переважно з особливостями історичного досвіду розвитку відповідних країн, з їхнім прагненням максимально запозичити та врахувати у власній конституційній доктрині і текстах основних законів новітні напрацювання конституційно-правової теорії і практики, притаманні країнам зі сталими демократичними інституціями і традиціями.

З-поміж деталізованих конституційних моделей юридичної відповідальності парламентаріїв у межах Європи найбільша вага конституційного регулювання спостерігається у Конституції Португалії [38]. Цей документ відносить до числа основних завдань держави, зокрема, гарантування основних прав і повагу до основних принципів демократичної правової держави (ст. 9 Конституції Португалії). У розвиток цих положень португальський законодавець прямо передбачив, що конституційні положення про права і свободи та їх гарантії є нормами прямої дії та обов'язкові для державних установ (ст. 18); держава та інші публічні установи спільно з їх посадовими особами, службовцями та представниками несуть цивільну відповідальність за дії чи бездіяльність, допущені під час виконання службових обов'язків, якщо в результаті цього були порушені права і свободи людини і їх гарантії або завдано збитків іншим (ст. 22); позбавлення особи свободи всупереч вимогам конституції та закону тягне за собою обов'язок держави виплатити компенсацію постраждалій особі (ст. 27); держава підпорядковується конституції і спирається на демократичну законність (ст. 32); надається право вимагати відшкодування заподіяної шкоди (ст. 52); держава має слугувати суспільним інтересам, із повагою ставитися до прав та інтересів громадян, а органи державної влади мають діяти з дотриманням принципів рівності, пропорційності, справедливості, неупередженості і законслухняності (ст. 266); державні службовці несуть цивільну, кримінальну і дисциплінарну відповідальність під час виконання своїх функцій, якщо їхня дія або бездіяльність призвели до порушення прав або інтересів громадян, охоронюваних законом, при цьому закон установлює межі, в яких держава має право регресного позову до посадових осіб державних органів або державних службовців (ст. 271).

Співставну за обсягом та спрямованістю конституційного регулювання питань конституційну модель юридичної відповідальності держави можна відзначити і в деяких державах азійського континенту (зокрема, це Бангладеш, Бруней, Таїланд). Так, чи не найбільший обсяг спеціальних конституційних норм, що регулюють юридичну відповідальність держави, містить Конституція Королівства Таїланд: глава XII «Контроль над здійсненням державної влади» включає чотири частини: «Частина 1. Контроль над активами» (ст.ст. 259–264), «Частина 2. Конфлікт інтересів»

(ст.ст. 265–269), «Частина 3. Усунення з посади» (ст.ст. 270–274) і «Частина 4. «Кримінальне переслідування стосовно осіб, які обіймають політичні посади» (ст.ст. 275–278) [39, с. 140].

Як впливає з порівняльного конституційно-правового аналізу, українська конституційна модель юридичної відповідальності держави:

1) за першим критерієм належить до числа перехідних моделей конституційного закріплення юридичної відповідальності держави, що орієнтується на конституційні моделі, втілені переважно в конституційній практиці західноєвропейських країн, проте не має завершеної конституційної інституціоналізації юридичної відповідальності держави та характеризується нестабільністю відповідного конституційного регулювання (свідченням чого є триваючі конституційні реформи в державі);

2) за другим критерієм – належить до числа країн комбінованої моделі, яка сполучає елементи позитивної та негативної відповідальності держави перед особою та суспільством;

3) за третім критерієм – належить до країн фрагментованої конституційної моделі, що вказує на закріплення юридичної (конституційної) відповідальності держави перед особою та суспільством як конституційного принципу, врегулювання на рівні Конституції України загальних засад такої відповідальності (закріплення відповідальності держави перед особою за свою діяльність, врегулювання прав на звернення до органів публічної влади та права на відшкодування шкоди, заподіяної органами держави, закріплення принципу верховенства права тощо).

При цьому з конституціоналізацією стратегічного курсу на інтеграцію до структур Європейського Союзу [40] Українська держава взяла на себе додаткові позитивні зобов'язання щодо забезпечення прав і свобод людини відповідно до європейських стандартів і вимог. Це означає, що Україна має намір долучитися до групи країн, що належать до першої з означених за критерієм формаційно-цивілізаційного характеру моделей конституційного закріплення юридичної відповідальності держави.

За критерієм поєднання позитивної та негативної юридичної відповідальності держави конституційна модель України вибудовується в контексті тих конституційних змін, які досі тривають в Україні, засвідчуючи несталий, нетривкий характер як у співвідношенні позитивних та негативних елементів такої відповідальності, так і в деталізації кожного з означених компонентів в конституційному регулюванні. Конкретне співвідношення між позитивною та негативною юридичною відповідальністю держави на конституційному рівні встановлюється, розвивається і збагачується за допомогою не стільки текстуальних змін до Конституції України, скільки через практику Конституційного Суду України, який так чи інакше враховує у своїй діяльності та правових позиціях рішення Європейського суду з прав людини та положення європейського конституційного і гуманітарного права.

Разом із тим подальшого розширення меж юридичної відповідальності держави в Україні на конституційному рівні протягом 2014–2019 років не відбулося, попри задекларовані різними політичними силами радикально підвищити рівень відповідальності публічної влади перед громадянським суспільством та особою. У цьому сенсі закономірним виглядає заклик вітчизняних науковців звернути увагу на посилення юридичної відповідальності держави на конституційному рівні як за рахунок розширення відповідного нормативного матеріалу, так і за рахунок зміцнення елементів процедуризації та гарантування такої відповідальності саме на рівні Основного Закону держави.

Висновки. Підсумовуючи, можна окреслити такі основні висновки з проведеного дослідження.

По-перше, конституційне визнання публічно-правової відповідальності держави та її подальша деталізація в галузевому законодавстві, поряд із юридичною відповідальністю особи, поставили остаточну крапку в наукових дискусіях щодо правомірності чи неправомірності розгляду держави в якості самостійного й повноцінного суб'єкта юридичної відповідальності.

Конституційна інсталяція юридичної відповідальності держави позначає остаточне набуття згаданим правовим інститутом ознак публічно-правового інституту, що набуває значення визначального гарантувального засобу утвердження реальності прав і свобод людини і громадянина, їх захищеності від сваволі органів публічної влади та їх посадових осіб. У цьому полягає незаперечний людиноцентристський лейтмотив та аксіологічний імпульс згаданого правового феномену. Разом із тим започаткована й розвинута із часом конституційна легітимація юридичної відповідальності держави, її змістовне оновлення, осучаснення й деталізація на рівні основних законів різних країн створює необхідні умови для консолідації відповідних правових норм та позитивної регламентації елементів такої відповідальності на рівні ординарних законів та інших нормативно-правових актів тотожної з ними юридичної сили.

Попри збіг ключових сутнісних елементів і ознак згаданого правового феномену в позитивному конституційному регулюванні, його людиноцентризм, непересічне аксіологічне значення, основні закони різних держав – як у межах однієї правової сім'ї, так і у межах різних правових сімей – демонструють суттєві відмінності в моделях юридичної відповідальності держави. Це підтверджує провідну тезу цієї публікації – єдність у багатоманітності. Вона повною мірою відображається як у конституційному закріпленні означеного правового феномену основними законами різних країн, так і в реальному функціонуванні його в конкретних історичних та політико-правових умовах.

По-друге, конституційне регулювання відображає плюралістичну, а не моністичну концепцію юридичної відповідальності держави, закріплюючи її видове розмаїття, що зазвичай обмежується вказівкою на види самої відповідальності держави або на окремі різновиди деліктів, суб'єктом відповідальності за які є держава.

По-третє, конституційне регулювання вказує на поступову деталізацію обсягу як негативної, так і позитивної юридичної відповідальності держави. В останньому варіанті вона тісно поєднується із каталогом позитивних зобов'язань держави, які дедалі більше узалежнюються від каталогу конституційних прав і свобод людини і громадянина. У цьому сенсі можна простежити певну діалектичну єдність згаданого каталогу та обсягу позитивної юридичної відповідальності держави, що конституціалізовані. При цьому найбільшою деталізацією позитивної юридичної відповідальності відзначаються, зокрема, конституції, які прийняті на початку ХХІ століття.

До основних критеріїв, що покладаються в основу виділення моделей юридичної відповідальності держави, можемо віднести:

1) рівень реалізації державами певних демократичних стандартів прав людини та втілення в конституційну матерію концепту відповідального правління: стала демократія; перехідна демократія, що характеризується реформуванням державного апарату в напрямі підвищення його відповідальності; перехідна демократія, що характеризується незавершеною конституційною інституціалізацією юридичної відповідальності держави та нестабільністю відповідного конституційного регулювання; частково-традиціоналістська модель, за якої конституційне закріплення юридичної відповідальності держави тягнє до національних традицій і лише частково сполучається із західноєвропейськими трендами розвитку;

2) спосіб конституційної фіксації юридичної відповідальності держав: негативний, позитивний та змішаний (комбінований);

3) обсяг конституційного закріплення інституту юридичної відповідальності держави: конституційна модель базового рівня; фрагментована конституційна модель; деталізована конституційна модель.

Список використаних джерел:

1. Подорожна Т.С. Правовий порядок : теоретико-методологічні засади конституціоналізації : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 503 с.
2. Alder J. Constitutional and Administrative Law. London : Macmillan, 1999. 470 p.
3. Андреева И.А. Возмещение вреда государством как конституционно-правовой институт : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 2010. 28 с.
4. Ответственность государства перед частными лицами (опыт комплексного исследования). Монография в 2-х томах. Т. 1. Обязательства государства по возмещению вреда, причиненного частным лицам / Под. ред. Л.И. Антоновой. Санкт-Петербург : Издательство СЗИУ РАНХиГС, 2012. 804 с.
5. Ведель Ж. Административное право Франции / Под ред. Крутоголов М.А. Москва : Прогресс, 1973. 512 с.
6. Jans J. H. State Liability: In Search of a Dividing Line between National and European Law. Interface between EU Law and National Law, 2007. P. 279–296.
7. Эбзеев Б.С. Личность и государство в России : взаимная ответственность и конституционные обязанности. Москва : НОРМА, 2011. 384 с.
8. Loveland I. Constitutional law, administrative law, and human rights. Oxford : Oxford University Press, 2012. 848 p.
9. Le Sueur A., Sunkin M. Public Law. London and New York : Longman, 1997. 754 p.
10. Хартли Т.К. Основы права Европейского сообщества. Москва : ЮНИТИ, 1998. 647 с.
11. Heun W. The Constitution of Germany : A Contextual Analysis. Oxford : Hart Publishing, 2011. 241 p.
12. Конституция в ХХІ веке : сравнительно-правовое исследование / Отв. ред. В.Е. Чиркин. Москва : Норма, 2011. 656 с.

13. Шамрай В.В. Вплив глобалізації та міждержавної інтеграції на сучасний розвиток конституційного права: проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2019. 35 с.

14. Малько А.В., Маркунин Р.С. Место и роль юридической ответственности органов публичной власти в концепции правовой политики в сфере юридической ответственности. *Вестник науки ТГУ. Серия : Юридические науки*. 2016. № 2(25). С. 45–48.

15. История политических и правовых учений : учебник для вузов / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : НОРМА, 2004. 944 с.

16. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 752 с.

17. Прокопович Г.А. Теоретическая модель юридической ответственности в публичном и частном праве : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Санкт-Петербург, 2010. 61 с.

18. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции : монография. Москва : НОРМА, 2005. 319 с.

19. Черновол О.П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 195 с.

20. Чиркин В.Е. Современные глобальные модели основных прав человека: новый подход. *Вестник Университета Имени О.Е. Кутафина (МГЮА)*. 2015. № 5(9). С. 127–134.

21. Книш В.В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційної відповідальності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 420 с.

22. Алтжеев И.А., Болдырева Е.В., Каменева Е.Н., Чепунов О.И., Чепус А.В. Конституционная ответственность лиц, занимающих государственные должности : российский и зарубежный опыт : монография. Москва : Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2015. 65 с.

23. Савчин М. Порівняльне конституційне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

24. Христова Г.О. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2019. 512 с.

25. Кушхова Б.З. Юридическая ответственность публичной власти в современной России : общетеоретический аспект : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2009. 199 с.

26. Христова Г. Доктрина позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини : основні аспекти розуміння. *Право України*. 2019. № 6. С. 110–118.

27. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ : Москаленко О.М., 2018. 62 с.

28. Конституція Королівства Таїланд от 24 августа 2007 г. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=329>.

29. Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине : монография. Киев : Юридична думка, 2004. 544 с.

30. Конституція Литовської Республіки от 25 октября 1992 г. URL : <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner2019/litva.pdf>.

31. Конституція Венгрії от 25 апреля 2011 г. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=298>.

32. Конституція Іспанського Королівства от 27 декабря 1978 г. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=149>.

33. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации от 18 апреля 1999 г. URL : <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19995395/index.html>.

34. Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=155>.

35. Конституція Японії от 3 мая 1947 г. URL : <https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf>.

36. Конституція Чеської Республіки от 16 декабря 1992 г. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=106>.

37. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала). Київ : Москаленко О.М., 2018. 84 с.

38. Конституція Португальської Республіки от 2 апреля 1976 г. URL : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm.

39. Котковский Л.Э. Юридическая ответственность субъектов публичного права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Калининград, 2018. 228 с.

40. Бакумов О.С. Конституціоналізація стратегічного курсу України в контексті доктрини юридичної відповідальності держави. *Право і Безпека*. 2018. № 4. С. 13–21. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2018_4_3.